

ЦІННОСТІ ЯК ДЕТЕРМІНАНТИ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Одним із найважливіших принципів і, водночас, інструментів суспільних реформ є прийнятна для переважної більшості громадян консолідуюча ціннісна парадигма. Саме тому метою кожного політичного режиму є прагнення сформувавши систему цінностей, на яку орієнтуватиметься широкий загал. Суспільство, у якому досягнуто консенсусу щодо того, що є цінністю, може розглядатися як стабільна система, оскільки у ній зникає головне джерело суперечностей між окремою особою і суспільством загалом. І навпаки – ціннісна розбалансованість дестабілізує систему, породжує невпевненість, катаклізми, страх, потрясіння, зрештою – руйнує її. У країнах, які тільки-но стали на шлях демократичних перетворень, досить часто виникають, а нерідко – посилюються і поглиблюються тенденції ціннісних розколів.

Суспільний розвиток супроводжується виникненням і розвитком відносно самостійної, стійкої системи цінностей. У цьому сенсі, суспільні цінності, з одного боку, визначають і впливають на зміст норм, з іншого – формують своєрідну мотиваційно-смыслову систему координат для особистості, унормовують її діяльність, пропонують суспільно прийнятні форми поведінки.

Різні історичні епохи народжували різні філософські системи, а з ними й різне розуміння цінностей. В античній, яка більшою мірою живилася ще міфологічними уявленнями і категоріями, а потім і в середньовічній філософії цінності ототожнювались із самим буттям і, таким чином, були невід’ємними та необхідними його складовими. З часів Сократа й Платона основними аксіологічними питаннями і головними критеріями буття були: що є благо, що є справедливість? Не випадково Платон у вченні про ідеальну державу поклав в його основу принцип справедливості: вищі цінності, вважав він, мають абсолютний характер. Разом з тим, уже в ті часи існували різні підходи щодо абсолютного і відносного характеру цінностей. Софісти вважали, що всі цінності індивідуальні і відносні: «Людина – мірило всього». В середні віки цінності мали релігійний, в епоху Відродження – гуманістичний характер.

Саме ж поняття цінності у вузькому (спеціальному) сенсі вперше стало використовуватися І. Кантом – через поділ суцього і належного, реального й ідеального. Г. Гегель поділяв цінності на економічні (утилітарні) і духовні. Перші, за Г. Гегелем, виступають як товар і характеризуються «кількісною визначенністю». По суті, йдеться про абстрактну, мінову вартість товару: «Оскільки речі мають цінність, ми розглядаємо їх як товари. Їх значущість полягає в цінності, і лише в ній, а не в їх специфічних якостях» [1, с. 404]. Ці цінності завжди відносні і залежать від попиту, від «продажу і смаку публіки». В іншому сенсі цінності пов'язуються зі свободою духу, і все, «що має цінність і значимість, – духовне за своєю природою» [2, с. 372].

Сучасна аксіологія виходить з того, що цінність – це поняття, яке вказує на суспільне або особистісне значення (значимість) явищ чи подій. Найбільш вдалим нам видається визначення поняття (у найзагальнішому розумінні), яке сформульоване В. Тугаріновим: «Цінності суть предмети, явища та їх властивості, які потрібні (необхідні, корисні, приємні тощо) членам певного суспільства чи класу або окремій особі як засіб задоволення їх потреб та інтересів, а також ідеї й спонукання як норми, мети чи ідеалу» [3, с. 261]. Проте, ані зарубіжні, ані вітчизняні аксіологи й досі не дали однозначного трактування поняття «цінності». Наприклад, як зазначає А. Ручка, тільки у вітчизняній науковій літературі існує більше ста визначень цього поняття [4, с. 123].

Міждисциплінарність ціннісної проблематики знайшла своє відображення в працях таких відомих вчених, як: Л. Альтюссер, Б. Братусь, Л. Виготський, П. Вільямс, М. Гуревич, О. Дробницький, Ф. Зनावецький, М. Каган, К. Кастанеді, М. Лосский, А. Маслоу, Ф. Ніцше, Р. Перрі, М. Рокіч, В. Тугарінов, М. Штірнер, М. Шелер, Й. Шумпетер, В. Ядов та ін. Згадані та чимало інших дослідників пропонували свої концепції та визначення цінностей. Разом з тим, практично всі наукові підходи об'єднує те, що в них цінності пов'язувалися з конкретно-історичними потребами та інтересами. Розуміння важливості цінностей як детермінант суспільних і соціальних процесів, ставлення людини до навколишньої дійсності актуалізують проблему в цілому.

Розмаїтість визначень та підходів до дослідження аксіосфери породжує велику кількість критеріїв для класифікації і систематизації цінностей. В їх основі лежать різні точки зору щодо природи цінностей, їх розуміння. Останнє, як правило, обумовлюється предметом дослідження конкретної науки – філософії, соціології, політології, психології, культурології, етики, естетики. Наприклад, політична наука розглядає цінності, насамперед, як інтерес, мотив і стимул розвитку теорії і практики політичних відносин, норм і зразків політичної діяльності, як зв'язок з ідеалами тощо.

Вдалим з методологічної точки зору виявився підхід до розробки проблеми місця і ролі політичних цінностей у духовному житті і соціально-політичному розвитку. Зв'язок політичних цінностей з соціальними уявленнями і політичною поведінкою розроблялися В. Віндельбандом, Г. Риккертом, Л. Вінстоффлером, К. Клаксоном, Г. Олпортом, Р. Унглхартом, Г. Хофстедом, Д. Юмом. Соціологічна традиція дослідження політичних цінностей започаткована М. Вебером, Ф. Енгельсом, Ф. Знанецьким, Т. Парсонсом, П. Сорокіним, Н. Стелзером, У. Томасом. Серед сучасних дослідників проблем аксіології – українські вчені В. Андрущенко, О. Бабкіна, В. Бакіров, В. Горбатенко, І. Кресіна, І. Курас, Ю. Левенець, О. Майборода, М. Михальченко, М. Мокляк, М. Панчук, М. Попович, П. Сліпець, Ю. Шемшученко, Г. Щедрова та інші.

Проблема цінностей актуалізує дослідницькі розвідки не лише стосовно настанов, ідеалів, життєвих цілей особистості та суспільного розвитку. До кола наукових інтересів потрапляють також мотиви, волевиявлення, глибини підсвідомого, афекти тощо та їх взаємодія. Наприклад, вивчення співвідношення емоцій і цінностей зумовило появу нового напрямку соціально-психологічних досліджень – екзистенціальної психології (Р. Мей, О. Марер, Р. Ленг, Дж. Роуен, Б. Додонов, Ф. Василюк та ін.), основними поняттями якої стали емоції як стійкі структури буття людини, що дозволило виявити і повніше розкрити сутність екзистенціальних цінностей.

Останнім часом з'явилися й інші, відносно нові, напрями дослідження аксіосфери. Йдеться про аксіологію права, теоретичними витоками якої можна вважати ідеї неокантіанця В. Віндельбанда,

представника історичної школи права К. Савіні, позитивістів і прагматистів Р. Іеринга, О. Холмса, Р. Паунда та ін. [5]. На зміну класичній філософській теорії цінностей, як вчення про вічну, незмінну ієрархію цінностей, приходить конструктивна аксіологія (А. Печчеї, Дж. Форестер, Е. Ласло, М. Розов та ін.), основними засадами якої є водночас історизм та розуміння необхідності постійного оновлення цінностей в процесі загальнолюдського та особистісного розвитку.

Зазвичай поняття «цінності» тлумачиться як значущі для особистості, для суспільства предмети, явища, події тощо (Р. Перрі, М. Хайдеггер, М. Каган, Н. Журавльова, Л. Баєва, Л. Титаренко, М. Михальченко, П. Сліпеч та ін.). Зокрема, цінність розглядається як предмет, що має певну користь і здатний задовольнити ті чи інші потреби (А. Маслоу та ін.); як ідеал, до якого прагне людина (Е. Фромм, Г. Лотце, Ю. Шрейдер та ін.); як норма, якої варто дотримуватися (О. Краєва, М. Михальченко, Л. Орбан-Лембрик та ін.) тощо. Крім того, виокремлюють цінності об'єктивні (природні явища, матеріальні предмети, суспільні відносини) та суб'єктивні (настанови, ідеали, оцінки, орієнтації), загальнолюдські, суспільні, політичні, особистісні, внутрішні (екзистенціальні) та зовнішні. Усі ці трактування відбивають певні особливості цінностей.

Понад те, триває гостра наукова дискусія й навколо природи, генези, сутності, критеріїв, ознак, форм існування, шляхів формування цього феномену. Часто цінності аналізуються за критерієм об'єктивності. Зрештою, вони поділяються на об'єктивні та суб'єктивні. При цьому зазвичай об'єктивні цінності трактуються як матеріальні, «первинні», базисні.

Внаслідок цього духовні, суб'єктивні, внутрішні цінності особистості вважаються вторинними, похідними від матеріальних, об'єктивних. Такий підхід нерідко обмежує дослідницькі проблеми, призводить до нівелювання багатьох важливих ціннісних аспектів, таких, як віра, воля, емоції, переживання, почуття, ідеали тощо. Саме тому цінності розглядаються і як предмет, що має певну користь і здатний задовольнити ту чи іншу потребу людини; і як ідеал, до якого прагне людина; і як норма, якої необхідно дотримуватися; і як значущість чогось для особистості, соціальної групи, суспільства.

Нам видається переконливою позиція прихильників теорії суб'єктивно-об'єктивного характеру цінностей [6], яку обстоював В. Тугарінов. З одного боку, цінність до певної міри є об'єктивною. Кожний предмет, річ, явище тощо ми розглядаємо як цінність, чи мають вони певні властивості, якості, що можуть задовольняти людські потреби, а отже, мають значення для людей. З іншого – цінністю можуть визнаватися лише ті об'єкти, які усвідомлюються, оцінюються нами як такі. Саме люди в особі суспільства, соціальної групи, колективу, окремого індивіда зводять у ранг цінностей предмети, явища тощо, які об'єктивно існують.

Варто також зауважити, що такі поняття, як корисність, значимість, важливість тощо, хоча й близькі за змістом, але не тотожні. У цьому контексті варто погодитись із визначенням, запропонованим В. Бакіровим. Він вважає, що до цінностей необхідно відносити «предмети, явища, відносини тощо, які в соціальному людському бутті відповідають об'єктивним потребам суспільного прогресу» [7, с. 45]. Внаслідок того, що автор не розкриває останнього поняття, нам видається можливим розкрити його через позицію І. Фролова, який пов'язує суспільний прогрес із можливістю реалізації сутнісних сил людини, ступенем її свободи, морального вдосконалення, особистісного розвитку. Підкреслимо лише, що суб'єкт залишається лише відносно вільним у виборі цінностей для власної ціннісної системи. Цей вибір детермінується насамперед ціннісними нормами, що існують в суспільстві, в соціальній групі тощо. Орієнтуючись на цінність, суб'єкт зважає одночасно і оцінювання «своїї оцінки» з боку суспільства, референтної групи. Ціннісне ставлення суб'єкта до зовнішнього світу опосередковане орієнтацією людини на інших людей, на суспільство в цілому, на суспільні ідеали, погляди, уявлення, норми, які панують у ньому.

Очевидно, що з методологічної точки зору є помилковим трактування цінностей, формування ціннісної системи як процесу виключно раціонального вибору. Саме поєднання, взаємопроникнення раціонального та ірраціонального, іноді – домінування останнього, формує струнку систему цінностей і орієнтацій на них.

Особистість сприймає соціальний досвід вибірково, трансформуючи його. В індивідуальній свідомості функцію життєвого

орієнтира виконують цінності. Аналіз відношення цінностей і цілей підтверджує, що цінність – це «зазвичай регулятор більш високого рівня, ніж конкретні цілі дій... Цінності спрямовують функціонування самих цілей. У той же час за певних умов можуть відбуватися взаємопереходи між основними цілями діяльності й цінностями» [8, с. 32]. Діалектична єдність цілей і цінностей саме й полягає в життєвих (або термінальних) цілях особистості, що зберігають якості і функції цілей діяльності та одночасно є цінностями людини. Якась частина цінностей може трактуватися (і в більшості досліджень трактується) як цілі. Але тільки як термінальні цілі, цілі життєдіяльності людини, які надають їй сенсу. Водночас, і самі цілі є певною мірою продуктами цінностей, тобто цінності відіграють роль цілезбудників. Таке трактування цінностей зближує їх з поняттям смислоутворюючих мотивів, як впливає з праць О. Леонтьєва. Різниця лише в тому, що мотиви співвідносяться з діяльністю, а цілі – з життєдіяльністю в цілому. Термінальні цінності (цінності-цілі) є провідними щодо інструментальних (цінностей-засобів).

Ще одним критерієм класифікації цінностей може бути триада «загальнолюдські цінності – суспільні цінності – особистісні цінності», яка є результатом історичного розвитку і свідчить про тенденцію до виокремлення та прояву сутнісних цінностей людини. Пріоритет загальнолюдських цінностей над іншими – індивідуальними та колективними (суспільними, національними) – не просто декларація. Це, скоріше, аксіологічний імператив, який усвідомлюється сьогодні різними напрямками наукової думки. Це також вимога часу, без задоволення котрої людство може припинити своє існування. Безперечно, взаємозв'язок загальнолюдських, суспільних та особистісних цінностей не є однозначним. Чимало дискусій виникає стосовно понять «справжня цінність» та «псевдоцінність» або «уявна цінність», а також щодо природи власне загальнолюдських цінностей.

Незважаючи на проблематичність зазначеного підходу, триада «загальнолюдські – суспільні – особистісні цінності» заслуговує на особливу увагу. Завдяки їй стає можливим вивчення культурологічних коренів цінностей. Це, в свою чергу, дозволяє

зробити істотний крок до цілісного бачення аксіосфери, на відміну від об'єктивно-суб'єктивного підходу.

Усі значимі чинники людського існування: біологічні, соціальні, культурні тощо впливають на складний, багатоаспектний процес формування цінностей. Їх індивідуальне поєднання обумовлює особистісний характер цінностей людини. Загальнолюдські цінності – це в той же час і індивідуальні, особистісні цінності, якщо вони стали частиною внутрішнього світу особистості, набули особистісного смислу.

Цінності формуються на основі суспільної практики, індивідуальної діяльності людини в межах певних конкретно-історичних суспільних відносин, форм комунікації і мають соціальний характер. Суспільні відносини – це та площина, де здебільшого збігаються цінності особистості та суспільства. Отже, можна говорити про політичні, правові, естетичні, моральні, релігійні цінності, які є відбитком відповідних відносин, що склалися у суспільстві [9].

Покоління, що вступають у життя, застають певну ціннісну реальність, що створювалася й існувала раніше. Людина не народжується з готовими ціннісними уявленнями, а виробляє їх у процесі своєї життєдіяльності. Т. Шевеленкова [10] виходить з того, що ціннісна структура особистості є результатом, з одного боку, процесу засвоєння людиною суспільних цінностей, соціальних норм, ролей, узагальнених цілей тощо, які є для неї орієнтирами при освоєнні соціального світу, а з іншого – процесом становлення структури людського «Я», самосвідомості. Дослідниця підкреслює, що особистість дивиться на світ, у тому числі й на соціальний, крізь призму своїх ціннісних уявлень, вироблених значень смислових структур, стереотипів.

Засвоюючи соціальний досвід у процесі спілкування й діяльності, індивід диференціює об'єкти за їх значимістю, орієнтується на них. Орієнтація особистості на об'єкти навколишнього світу, як на цінності, одержала назву ціннісних орієнтацій. І якщо цінності являють собою об'єктивну сторону реального життя, то ціннісні орієнтації – суб'єктивне їх сприйняття особистістю, усвідомлений вибір цінностей.

Цінності особистості – це не лише вибіркоче відображення матеріальних і духовних цінностей суспільства у свідомості індивіда.

Цінностями особистості можуть бути навіть такі, що здаються «зовнішніми» стосовно індивіда компонентами його середовища. Відповідно, цінності особистості не є варіантом ціннісного інваріанта суспільства, якщо під варіантом розуміти більш обмежений список цінностей або їх іншу ієрархічну організацію. Особистісні цінності, скоріше, є конкретизацією цінностей суспільства, причому, вид цієї конкретизації, її ступінь залежать як від позиції особистості в соціальній системі, так і від рівня її розвитку. Б. Братусь визначив цінності особистості (особистісні цінності) як «усвідомлені й прийняті людиною загальні смисли її життя» [11, с. 89]. Саме особистісні цінності, у разі їх усвідомлення, на глибоке переконання автора, є основними одиницями свідомості, що конституюють, визначають головне і відносно постійне ставлення людини до основних сфер життя – до світу, до інших людей, до самої себе [11, с. 91]. Особистісні (як і суспільні) цінності мають ієрархічну структуру. Ієрархія цінностей полягає не лише в тому, що одними цінностями іноді жертвують заради інших, але й у тому, що різні цінності мають різний ступінь спільності, що одні є конкретизацією інших.

У смисловому розумінні поняття «цінність» споріднене з поняттям «значущість». Значущістю зумовлені не лише властивості предмета, а й потреби діючого суб'єкта. Критерієм ефективності й інтенсивності цінностей, як правило, вважається рівень «повноти» задоволення потреб. Йдеться, передусім, про розуміння цінностей як джерел мотивації, що за функціями еквівалентні потребам, і про визнання цінностей реальними іманентними регуляторами діяльності. Якщо в буденному слововжитку під цінностями найчастіше розуміють предмети, що володіють певними корисними для людини властивостями, то на теоретичному рівні поняття цінності має більш узагальнений зміст, близький до поняття «значення». Коли говорять про значення чогось, то мислять не стільки про сам предмет, скільки про ту роль, яку він може відіграти в житті людей з точки зору задоволення їх потреб, інтересів, мети діяльності. Саме такий підхід пов'язує поняття цінностей з реальністю людського існування, суспільною значущістю із забезпечення життєдіяльності людини.

Як правило, цінності мають біполярну структуру. Це означає, що кожній позитивній цінності (моральній, релігійній, політичній, естетичній тощо) протистоїть відповідна «антицінність»: добру – зло, шляхетності – низькість, красі – потворність, трагізму – комізм тощо. Людина живе у світі речей, предметів, явищ, відносин тощо. З усього різноманіття в процесі життєдіяльності вона виокремлює те, що має для неї певну цінність, сенс, дозволяє задовольнити потреби й інтереси, реалізувати себе. У процесі задоволення своїх потреб, інтересів, цілей людина все, що оточує її, все, з чим зустрічається, про що має певне уявлення, в результаті оцінки відносить або до групи корисного, потрібного, важливого, або до іншої групи – непотрібного, некорисного, шкідливого тощо.

Зароджуючись у повсякденній свідомості, ціннісне ставлення залишається надбанням особистості і виконує свої орієнтаційні функції в управлінні її поведінкою, впливає на світосприйняття. Йдеться про оцінку, яка позиціонує особистість у системі суспільних відносин й зумовлена характером її потреб, інтересів, ідеалів, є своєрідним виявом її прагнень. Тому мають рацію ті аксіологи, які стверджують, що за відсутності однозначності оцінки теж формується ціннісна позиція щодо предмета оцінки [12].

Українське суспільство зазнало кардинальних структурних зрушень через руйнування існуючої впродовж десятиліть ціннісної системи. Суспільні трансформації призвели не лише до зміни економічних, політичних і культурних інститутів, а й стали джерелом нестійкості соціального середовища, зумовили розмитість об'єктів ідентифікації, ціннісних орієнтацій. Контрастних форм набули соціальні деформації. Болісний, часто суперечливий процес докорінної переоцінки всієї сукупності цінностей зумовлює труднощі адаптації особистості до вимог нового часу, посилює процеси суспільної аномії.

Р. Мертон вважав, що аномія виникає тоді, коли люди не можуть досягнути приписуваних цілей встановленими суспільством засобами. Пристосування до аномії відбувається різними способами. Науковець виділив п'ять моделей адаптації особистості до суспільних вимог, залежно від ступеня сприйняття пануючих

цінностей. При аномії індивід «випадає» з життєвого ритму, втрачає здатність пристосовуватися до нових вимог суспільства; втрачають чіткість норми і правила поведінки; руйнуються суспільні цінності; маргіналізуються окремі суспільні групи. Серед головних причин аномії – втрата звичних функцій інститутами і групами, які є проміжними ланками між індивідом і державою [13]. Аномія виявляється, передусім, у падінні моралі, у втраті «еталонності» ціннісної системи старшого покоління, у неповазі до закону, у поширенні правопорушень і жорстокості. Очевидно, застосування теорії аномії для аналізу сучасної ситуації є перспективним з огляду на те, що українське суспільство все ще перебуває у стані своєрідного ціннісного «вакууму», пошуку системи ціннісних орієнтирів.

На нашу думку, вихідними на шляху подолання аномічного стану мають стати культурні і моральні цінності. Адже цінності – це своєрідний «культурний код». Кожна культура, маючи корінням власну міфологію, породжує й власну, багато в чому – унікальну, ціннісну систему. Саме за її змістом можна судити, наскільки успішно відбувається процес культурної ідентифікації нації, народу, розвивається чи руйнується національна самосвідомість, зберігає себе нація як носій унікального, лише їй притаманного, чи поступово втрачає ці риси [докладніше див.: 14]. Національно-культурна специфіка ціннісної системи значною мірою зумовлює і особливості національної психології. Ієрархія національних цінностей вибудовувалася віками, зумовлювалася всією історією нації і коригувалася нею через зміну ціннісних норм і настанов залежно від часу, конкретної епохи розвитку. Очевидно, саме «культурний код» лежить в основі твердження про те, що шлях цивілізації є не одно-, а багаторядним.

Системотворчими ж, на нашу думку, є моральні цінності. Причому їхнє значення підсилюється саме в періоди трансформацій, коли настановлення, переконання, ідеї переглядаються і переосмислюються. «Мораль оцінює, оцінюючи, – пізнає» – ось той розподіл функцій, що відрізняє її від інших форм суспільної свідомості, та особлива послідовність психологічних механізмів, властива саме моральній свідомості.

Моральні норми закладені в самій природі людини і проявляються у тій чи іншій життєвій ситуації. Мораль – система цінностей і норм поведінки людей у ставленні одне до одного та до суспільства. Вона виникає й розвивається у зв'язку з потребою суспільства регулювати поведінку людей у різних сферах їхнього життя і вважається одним із найдоступніших способів осмислення складних процесів суспільного буття [докладніше див.: 15].

Корінною проблемою моралі є регулювання взаємин та інтересів особистості й суспільства. Відповідати народним сподіванням може лише той державний устрій, у якому і право, і мораль перебувають у найтіснішій взаємодії. Звичайно, це ідеальна модель держави; реально вона практично нездійсненна. Справа в тому, що скільки існує людина, скільки існує держава, стільки ж існує і суперечність між належним і чинним як у моралі, так і в праві.

Однак право й мораль мають спільні ознаки. Головна полягає в тому, що вони є складовими культури суспільства, ціннісними формами свідомості, мають нормативний зміст і слугують регуляторами поведінки людей. Право й мораль мають спільне соціальне, економічне, політичне підґрунтя суспільства, служать спільній меті – узгодженню інтересів особистості й суспільства, захисту громадського порядку. Спільність права і моралі доповнюється спільністю їх функціонального значення. Право і мораль формують еталони й стандарти ціннісно-нормативних орієнтацій суспільства. Приписи права та моралі з'являються в процесі людської діяльності, створюючи «єдиний ряд спілкування», набуваючи внаслідок багаторазової повторюваності нормативного характеру і виступаючи регуляторами поведінки людей.

Норма є соціальною характеристикою поведінки особистості. Норми тісно пов'язані з цінностями. Здебільшого вони навіть ототожнюються (коли йдеться про соціальні норми). У такому разі норма розглядається як різновид цінності (соціологи, класифікуючи цінності, виокремлюють «цінності-норми» [16; 17 та ін.]). Щоправда, норма є раціональним і формалізованим регулятором поведінки людей, який вони одержують ззовні – з традиції, морального кодексу, релігійних настанов, мовних правил, правил поведінки, юридичного закону тощо.

Обґрунтування та реалізація комплексу практичних заходів, створення таких умов, які сприяли б гармонізації особистісного та суспільного джерел розвитку, формуванню активної соціальної та моральної позиції, ціннісних орієнтацій, адекватних завданням і цілям сучасності є важливим напрямом сучасних наукових досліджень. Актуальністю цього напрямку обумовлений дослідницький інтерес до проблеми цінностей як складової процесів трансформації суспільства в постсоціалістичну епоху.

Разом з тим, варто зазначити, що теоретичні й методичні розробки вчених, з погляду їх практичної реалізації, впровадження в практику, здебільшого залишаються поза увагою держави, центральних виконавчих та місцевих органів влади.

Формування нової ціннісної системи не можливе без участі держави. Лише держава має у своєму арсеналі реальні важелі впливу на цей процес, починаючи зі збалансованого (у цьому контексті) формування бюджетних витрат, реформування системи освіти, культури, модернізації інформаційної сфери, створення ефективної системи заохочення та примусу тощо.

Разом з тим, як свідчить аналіз наукових джерел, домінуючих тенденцій тлумачення результатів соціологічних досліджень та статистичних даних, досі недооціненою, але актуальною залишається проблема виявлення та врахування в практичній діяльності «не очевидних», «прихованих» процесів і явищ, які опосередковано, через формування відповідних ціннісних уявлень, через масову свідомість суттєво впливають на визначення напрямів суспільного розвитку та на його динаміку.

Література

1. Гегель Г. Философия права / Г. Гегель. – М. : Мир книги, 2009. – 464 с.
2. Гегель Г. Политические произведения / Г. Гегель. – М. : Наука, 1978. – 440 с.
3. Тугаринов В. П. Избранные философские труды / В. П. Тугаринов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1988. – 344 с.
4. Ручка А. А. Ценностный подход в системе социологического знания / А. А. Ручка. – К. : Наукова думка, 1976. – 156 с.
5. Нерсесянц В. С. Философия права : учеб. для вузов / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма, 2005. – 656 с.

6. Розин Л. А. К вопросу о природе ценностных явлений / Л. А. Розин // *Философские науки*. – 1989. – № 6. – С. 89–93.
7. Бакиров В. С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора / В. С. Бакиров. – Харьков : Выща школа, Изд-во ХГУ, 1988. – 149 с.
8. Макаров М. Г. Категория «цель» в философии / М. Г. Макаров. – Л. : Наука, 1979. – 188 с.
9. Шайгородський Ю. Ціннісні трансформації в період суспільних змін / Ю. Шайгородський // *Соціальна психологія : наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський*. – 2009. – № 3. – С. 86–94.
10. Шевеленкова Т. Д. Специфика психологического подхода к изучению ценностных явлений / Т. Д. Шевеленкова // *Психологические аспекты человеческой деятельности*. – М., 1978, – 130 с.
11. Братусь Б. С. Аномалии личности / Б. С. Братусь. – М. : Мысль, 1988. – 301 с.
12. Журавлева Н. А. Динамика ценностных ориентаций личности в российском обществе / М. А. Журавлева. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2006. – 335 с.
13. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Р. Мертон // *Социология преступности (Современные буржуазные теории)*. – М. : Прогресс, 1966. – С. 299–313.
14. Шайгородський Ю. Ціннісний конструкт міжкультурної комунікації / Ю. Шайгородський // *Український соціум : наук. журнал / голов. ред. О. О. Яременко*. – 2002. – № 1. – С. 41–48.
15. Шайгородський Ю. Ціннісний вимір політичної реальності / Ю. Шайгородський // *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. – 2010. – № 5 (49). – С. 33–40.
16. Каган М. С. Философская теория ценности / М. С. Каган. – СПб. : Петрополис, 1997. – 494 с.
17. Тюрина В. А. Ценностные ориентации / В. А. Тюрина, Е. Д. Научитель. – К. : ООО «Международное финансовое агентство», 1998. – 148 с.